

Sylwia Górzna

Dyskurs katolicko-żydowski w dobie nowożytnej

Słupskie Studia Historyczne 18, 295-305

2012

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

SYLWIA GÓRZNA

AKADEMIA POMORSKA W SŁUPSKU

DYSKURS KATOLICKO-ŻYDOWSKI W DOBIE NOWOŻYTNEJ

Nie ma chyba na ziemi religii, w której by tak poważnie jak w chrześcijaństwie zabiegano o dialog. Do czasu udowodnienia zdania przeciwnego chciałbym w każdym razie bronić tezy, że chrześcijaństwo również na podstawie przesłanek teologicznych – trynitarnego pojmowania Boga i wiary w Jego wcielenie – tak energicznie opowiada się za dialogiem między religiami¹

Hans Waldenfels²

Celem niniejszego artykułu jest wskazanie prekursorów dialogu z judaizmem, wydarzeń istotnych dla dialogu³ międzyreligijnego, omówienie trudności w dialogu katolicko-żydowskim, jak m.in. prześladowania żydów, antyjudajizm, formy antysemityzmu, antysyjonizm. Pomimo nietolerancji, wrogości, znane są również gesty, które prowadziły ku wzajemnemu zrozumieniu. Otwarcie Kościoła katolickiego na dialog z innymi religiami ma swoje źródło w Soborze Watykańskim II (1962-1965), który w wielu dokumentach wyraził pozytywny stosunek Kościoła do religii niechrześcijańskich, m.in. do judaizmu.

Relacje chrześcijańsko-żydowskie na przestrzeni dwóch tysięcy lat nie zawsze układały się dobrze, jednak nie była to tylko wina chrześcijan. Należy wspomnieć chociażby o pierwszych prześladowaniach chrześcijaństwa w Judei. Odważne wy-

¹ J. Urban, *Kościół rzymskokatolicki wobec islamu*, [w:] *Świat po 11 września 2001 roku*, red. K. Gładkowski, Olsztyn 2003, s. 81, przyp. 1.

² Hans Waldenfels, ur. 1931 r. w Essen, jest niemieckim duchownym katolickim, profesorem teologii fundamentalnej i teologii religii niechrześcijańskich na uniwersytecie w Bonn.

³ J. Wal, *Dialog*, [w:] *Leksykon teologii pastoralnej*, red. R. Kamiński, Lublin 2006, s. 175 dodaje, iż dialog to „proces wzajemnej wymiany myśli, dawania świadectwa i komunikacji miłości, zachodzący w trakcie interpersonalnego spotkania ludzi prawego umysłu, dobrej woli i szczerych uczuć, którzy poprzez społeczne odkrywanie prawdy, obronę wartości ogólnoludzkich oraz poszukiwanie możliwości współpracy w realizacji dobra wspólnego zmierzają do integralnego rozwoju osobowości, budowania wspólnoty oraz odnowy i doskonalenia rzeczywistości. Dialog zakłada uznanie godności i wolności każdego człowieka i jego prawo do wyrażania własnych poglądów, nawet obiektywnie błędnych, ze względu na pluralizm światopoglądowy, wolność sumienia i religii oraz tolerancję”.

stąpienie św. Szczepana (I w.) doprowadziło do pierwszych prześladowań. Został on oskarżony przez żydów o bluźnierstwo i ukamienowany ówczesnym żydowskim obyczajem⁴.

Do współczesnego dialogu katolicko-żydowskiego⁵ doprowadziły dwie tendencje: na płaszczyźnie teologicznej „myślenie dialogowe”, które aprobowali m.in. filozofowie Ferdinand Ebner (1882-1931) i Martin Buber (1878-1965), zaś na płaszczyźnie praktycznej uznanie przez stronę katolicką, iż tradycyjne dysputy nie doprowadziły do pozytywnych rezultatów i w obliczu Holocaustu nie wolno żądać od żydów wyrzekania się własnej wiary⁶. Przez prawie dwa tysiące lat forma dysput⁷ określała „rozmowę” chrześcijan z żydami, ale chodziło w nich o ich nawrócenie. Musieli się więc bronić, przy jednoczesnej krytyce chrześcijańskiej. Zaś we współczesnym dialogu międzyreligijnym chodzi zwłaszcza o próbę lepszego, wzajemnego zrozumienia się⁸.

Paradoksem jest to, iż chrześcijanie z pokolenia na pokolenie potrzebowali żydów, ponieważ według tradycyjnego sposobu rozumienia żydzi stanowili negatywne potwierdzenie prawdziwości Ewangelii⁹. Już za życia Chrystusa rozpoczął się proces oddzielania się chrześcijaństwa od judaizmu. Wystąpienie Jezusa w Nazarecie zostało przyjęte ze zgorzaniem ze względu na Jego roszczenie do władzy odpuszczania grzechów i twierdzenie, iż jest Mesjaszem i Synem Bożym. Z powodu tych twierdzeń Jezus z jednej strony wykraczał poza ramy ówczesnego judaizmu, a z drugiej twierdzenia te, razem z nauką o zmartwychwstaniu Chrystusa, dały podstawy do oddzielenia judaizmu od chrześcijaństwa i chrześcijaństwa od judaizmu¹⁰.

Antyjudaizm, czyli wrogość do judaizmu, do żydów, ujawnił się w środowisku chrześcijańskim w II w. po Chrystusie przy okazji odrzucenia przez Kościół poglądów Marcjona (ok. 100-165), który nauczał, iż żydowskie święte Pisma (Stary Testament) pochodzą od mściwego, plemiennego Boga żydów, a dopiero Chrystus objawił Boga przebaczącego, który jest Miłością¹¹.

W latach 303-311 wystąpiły pierwsze restrykcje odnoszące się do żydów. Sobór partykularny w Elwirze¹² (w latach 305-306 – występują różnice w datowaniu¹³),

⁴ Szczepan, [w:] E. Gorys, *Leksykon świętych*, tłum. T. Szafrński, Warszawa 2007, s. 344; zob. M. Horoszewicz, *Przez dwa millenia do rzymskiej synagogi. Szkice o ewolucji postawy Kościoła katolickiego wobec Żydów i judaizmu*, Warszawa 2000, s. 17, 24, 60.

⁵ Zob. J. Willebrands, *Church and Jewish People: New Considerations*, New York 1992; D. Novak, *Do czego dążyć i czego unikać w dialogu żydowsko-chrześcijańskim*, tłum. T. Wiścicki, „Więź” 2001, nr 5, s. 37-39; *Jews, Catholic, and the burden of history*, red. E. Lederhendler, New York 2005.

⁶ *Dialog*, [w:] J.J. Petuchowski, C. Thoma, *Leksykon dialogu chrześcijańsko-żydowskiego*, tłum. J. Kruczyńska, Warszawa 1995, s. 56.

⁷ Zob. M. Hubsch-Faust, E. Ptaszyńska-Sadowska, *Dysputy religijne*, [w:] *Nowy leksykon judaistyki*, red. J.H. Schoeps, tłum. S. Lisiecka i in., Warszawa 2007, s. 206-207.

⁸ *Dialog*, [w:] J.J. Petuchowski, C. Thoma, *Leksykon dialogu...*, s. 55.

⁹ P. Bortkiewicz i in., *Kościół XX wieku. Rozmowy E.K. Czackowskiej*, Katowice 1999, s. 68.

¹⁰ Na temat głównych nurtów judaizmu zob. *Co każdy powinien wiedzieć o judaizmie*, red. M. Płaznowska, tłum. M. Ruta, Kraków 2007, s. 28-34; R. Rubinkiewicz, *Judaizm a chrześcijaństwo*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. VIII, red. B. Migut, Lublin 2000, kol. 206.

¹¹ A. Jarmusiewicz, *Polscy Żydzi. Dziedzictwo i dialog*, Kraków 2005, s. 143.

¹² M. Horoszewicz, *Przez dwa millenia...*, s. 72, przyp. 1.

blisko dzisiejszej Grenady w Hiszpanii, odbył się z udziałem dwudziestu biskupów, wielu kapłanów i diakonów. Przyczynił się do kodyfikacji prawa kościelnego ogłoszenie 81 kanonów (kanon 16 przeciwko małżeństwom mieszanym, w którym chodziło zwłaszcza o związek żyda z chrześcijanką, kanon 50 dotyczył zakazu przyjmowania gościnności żydowskiej, kanon 78 występował przeciwko nieprawym stosunkom między chrześcijanami i żydówkami, w kanonie 49 zabroniono chrześcijańskim posiadaczom roli przystawać na błogosławienie ich zbiorów przez żydów)¹⁴.

Okres antyjudajizmu trwał aż do wybuchu Wielkiej Rewolucji Francuskiej (1789-1799). Przyczyny nienawiści były różne. Żydzi nie asymilowali się z większością chrześcijańską, byli więc „inni”, zachowywali swoje zwyczaje i tradycje, a zwłaszcza praktyki religijne. Również sprawy społeczne wpływały na stosunek do nich. Chrześcijanie mieli zakaz uprawiania lichwy pod najcięższymi karami doczesnymi i wiecznymi, zaś Żydzi uprawiali ją. Formułowano wobec nich oskarżenia, iż są lichwiarzami i wyzyskiwaczami chrześcijańskiego ludu¹⁵.

Papież Grzegorz I Wielki (ok. 540-604) zabraniał przymusowych chrztów żydów, będących wówczas pod ochroną prawa kościelnego i świeckiego. Fałszywe oskarżenia przeciwko nim wywołały w czasie I wyprawy krzyżowej (1096-1099) dążenie do „zemsty na mordercach Chrystusa”¹⁶.

27.11.1095 r. papież Urban II wygłosił przemówienie na synodzie w Clermont Fernand (nazywanym przez kronikarzy „Har Afel” – góra ciemna, mroczna), które nie zawierało nic antyżydowskiego, jednak francuscy żydzi wyczuli niebezpieczeństwo i ostrzegli bogate nadreńskie wspólnoty. 26.01.1096 r. w Rouen zaczęły się pierwsze prześladowania¹⁷. Punktem zwrotnym w średniowiecznych stosunkach między chrześcijanami a żydami była pierwsza krucjata z nadreńskimi pogromami. Dawniejsza pokojowa koegzystencja zaczęła się załamywać, ujawniał się stopniowo antysemityzm ludowy¹⁸.

Prześladowania żydów ze strony chrześcijańskiej trwały w latach 1200-1500. Żydzi byli skazani na niższy status społeczny, zależni od opieki władców chrześcijańskich, padali ofiarą fanatyzmu religijnego, przemocy, arbitralnych rozporządzeń. W XII w. wysuwano wobec nich oskarżenia o mordowanie chrześcijańskich dzieci do celów rytualnych albo profanację hostii¹⁹ (ten zarzut został podniesiony przez Kościół po raz pierwszy w 1215 r.). Francja była pierwszym krajem, z którego wygnano Żydów (1182 r.). Do 1500 r. wygnano ich z większości królestw i księstw

¹³ Tamże.

¹⁴ Tamże.

¹⁵ *Religia i Kultura Żydowska. Materiały z Sesji Judaistycznej. II Pieniężnieńskie Spotkania z Religiami*, red. B. Wodecki, E. Śliwka, Pieniężno 1986, s. 10.

¹⁶ R. Rubinkiewicz, *Judaizm a chrześcijaństwo...*, kol. 206; W. Tyloch, *Judaizm*, Warszawa 1987, s. 206 dodaje, iż masakry żydów, którzy odmawiali przyjęcia chrześcijaństwa, powtarzały się w całej Europie, zwłaszcza podczas drugiej (1147-1149) i trzeciej (1189-1192) wyprawy krzyżowej.

¹⁷ M. Horoszewicz, *Przez dwa millenia...*, s. 106.

¹⁸ Tamże, s. 113.

¹⁹ Zob. H. Wahle, *Wspólne dziedzictwo. Judaizm i chrześcijaństwo w kontekście dziejów zbawienia*, tłum. Z. Kowalska, Tarnów 1993, s. 11.

chrześcijańskich. Tylko w Polsce i królestwie Neapolu panowały w miarę stabilne warunki, aby mogli oni normalnie żyć. W sferze wpływów Kościoła prawosławnego, akty przemocy zdarzały się znacznie rzadziej²⁰.

Zwłaszcza sobór laterański IV (1215 r.) przyczynił się do utrwalenia systemu prawnego i kanonicznego, który dyskryminował żydów²¹. Na tym soborze trzystu biskupów potwierdziło decyzję o ich odizolowaniu²².

Należy wspomnieć o inkwizycji hiszpańskiej, która dla współczesnych żydów oznacza nietolerancję i przymus, stosowany wobec nich w Hiszpanii i Portugalii w średniowieczu. Chodzi o działalność misyjną wśród żydów, przymus wysłuchiwanie kazań, które miały nakłonić ich do nawrócenia się na chrześcijaństwo, przymusowe dysputy w Barcelonie w 1263 r. i w Tortosie w latach 1413-1414, wyroki więzienia, kary pieniężne oraz śmierć. Wtedy właśnie Kościół katolicki pokazał swoje antyżydowskie oblicze²³. Pogromy żydów zdarzyły się m.in. w Rhein-Mosel (1287), w Królestwie Francji (1298) i całych południowych Niemczech (1336-1339)²⁴. Zarzut zatrufiania studni przyczynił się w czasie wielkiej zarazy (dżumy) w latach 1348-1350 do zagłady prawie całej żydowskiej społeczności Europy Środkowej²⁵.

Bulla *Cum nimis absurdum* Pawła IV (pontyfikat w latach 1555-1559) zapoczątkowała czas poniżenia i uciemnienia żydowskiej społeczności w Państwie Kościelnym (1555-1870)²⁶. Otworzyła drogę do ataku na literaturę żydowską, talmudyczną i kabalistyczną oraz do instytucji getta²⁷, które powstało w Rzymie. Poza tym gospodarza aktywność Żydów została ograniczona, kontakty katolicko-żydowskie zakazane, wprowadzono odzieżowe oznakowania (dla mężczyzn żółty kapelus, dla kobiet żółtą chustę)²⁸.

W XVIII i XIX w. Żydzi nie integrowali się ze wspólnotami etnicznymi i politycznymi, w których żyli, pozostając „obcym ciałem”, będąc wciąż „na zewnątrz” każdego narodu, stąd zaś zrodził się antysemityzm nacjonalistów²⁹. Zdobycie sektora bankowego w świecie interesu przez żydowską mniejszość było drugą przyczyną współczesnego antysemityzmu. Uważano, iż chce ona zapanować nad światem.

Możemy wyróżnić trzy podstawowe pseudoteologiczne tezy, na podstawie których wzrastały w ciągu wieków antyżydowskie stereotypy, nazwane dopiero w XIX w.

²⁰ N. de Lange, *Wielkie kultury świata. Żydzi*, tłum. M. Stopa, Warszawa 1996, s. 36.

²¹ *Ja jestem Józef Brat wasz. Księga pamiątkowa ku czci Arcybiskupa H.J. Muszyńskiego Metropolity Gnieźnieńskiego w 65 rocznicę urodzin*, oprac. W. Chrostowski, Warszawa 1998, s. 122.

²² E. Brocke, *Kościół a judaizm*, [w:] *Nowy leksykon...*, s. 463; zob. M. Urban, *Katolicyzm i antysemityzm*, „Dziś” 1997, nr 2, s. 88-95.

²³ *Inkwizycja*, [w:] J.J. Petuchowski, C. Thoma, *Leksykon dialogu...*, s. 92.

²⁴ R. Rubinkiewicz, *Judaizm a chrześcijaństwo...*, kol. 206.

²⁵ Tamże; A. Klugman, *Żyd – co to znaczy?*, Warszawa 2003, s. 18-19, przyp. 13; *Co każdy powinien...*, s. 90.

²⁶ M. Horoszewicz, *Przez dwa milenia...*, s. 165.

²⁷ *Ja jestem Józef...*, s. 123; *Judaizm*, [w:] *Encyklopedia chrześcijaństwa. Historia i współczesność. 2000 lat nadziei*, t. II, red. H. Witczyk, Kielce 2000, s. 310 dodaje, iż getto z 1555 r. zostało zlikwidowane dopiero w 1870 r., wraz z aneksją Rzymu przez Włochy.

²⁸ M. Horoszewicz, *Przez dwa milenia...*, s. 165; zob. *Co każdy powinien...*, s. 90.

²⁹ *Religia i Kultura...*, s. 11; zob. G. Polak, *Dni Judaistyczne w Pieniężnie*, „Więź” 1986, nr 4, s. 154 dodaje, iż polemika Konstantego Geberta z o. Michałem Magdą odbyła się podczas Dni Judaistycznych zorganizowanych w Pieniężnie w dn. 16-17 kwietnia 1986 r.

antysemityzmem. Pierwsza z nich to zarzut Bogobójstwa³⁰ – bez wieków antyjudajizmu w środowisku chrześcijańskim ideologia narodowego socjalizmu nie okazała by się w swojej nienawiści do wyznawców judaizmu tak skuteczna; druga teza głosiła, iż Bóg odrzucił Izrael; zaś trzecia, iż Kościół zajął miejsce Żydów, stając się nowym, prawdziwym Izraelem³¹. Do XIX w. antysemityzm miał charakter zwłaszcza religijny – antyjudajizmu³², ale też społeczny, obyczajowy. Przejawiał się w dyskryminujących przepisach prawnych, w pogromach albo przymusowej chrystianizacji³³. W XIX w. wykrystalizowały się trzy podstawowe formy antysemityzmu: gospodarczy – propagujący hasła bojkotu żydowskich przedsiębiorstw, polityczny³⁴ – ograniczający prawa publiczne Żydów i rasowy – głoszący ich biologiczną niższość, w skrajnych przypadkach posuwający się do eksterminacji³⁵.

Termin „antysemityzm” został wprowadzony przez Wilhelma Marra w 1879 roku³⁶. Jest daleki od precyzji, ponieważ uprzedzenie do Żydów nie jest równoznaczne z uprzedzeniem do innych Semitów (np. Arabów)³⁷. Antysemityzm oznacza krytykowanie Żyda jedynie dlatego, że nim jest, natomiast krytykowanie np. jego poglądów bądź czynów nie może być traktowane jako wyraz antysemityzmu³⁸.

Na początku XX w. antysemityzm najsilniej manifestował się w Rosji, gdzie znajdowały się najliczniejsze skupiska Żydów. Poddani tam zostali dyskryminacji prawnej w postaci ustanowienia tzw. strefy osiadłości, poza którą – na wschód – nie wolno im było zamieszkiwać ani przebywać, jak również ograniczeniom dostępu do szkolnictwa wyższych szczebli³⁹. Tzw. *Protokoły mędrców Syjonu*⁴⁰ zostały spreprowane w celu siania nienawiści do ludności żydowskiej⁴¹. Antysemicki pamflet oskarżał Żydów o wieczne dążenie do władzy nad światem, stał się uzasadnieniem dla nowoczesnego, rasistowskiego antysemityzmu⁴². Papież Pius X (pontyfikat w la-

³⁰ Zob. J. Bazydło, F. Greniuk, *Antysemityzm*, [w:] *Encyklopedia katolicka*, t. I, red. F. Gryglewicz i in., Lublin 1973, kol. 728.

³¹ A. Jarmusiewicz, *Polscy Żydzi...*, s. 145-147.

³² D. Grinberg, *Antysemityzm*, [w:] *Wielka encyklopedia PWN*, t. II, red. J. Wojnowski, Warszawa 2001, kol. 154; A. Klugman, *Żyd...*, s. 93.

³³ *Antysemityzm*, [w:] *Wielka encyklopedia Jana Pawła II*, t. I, red. G. Polak, Warszawa 2005, s. 67.

³⁴ M. Król, *Upolitycznienie antysemityzmu*, „Res Publica Nowa” 1999, nr 7/8, s. 16-17; tenże i in., *Akt skruchy i co dalej?*, „Res Publica Nowa” 2001, nr 7, s. 6-12.

³⁵ S. Syrycki, *Antysemityzm*, „Dziś” 2003, nr 7, s. 135; zob. *Judaizm*, [w:] *Encyklopedia chrześcijaństwa...*, t. II, s. 310.

³⁶ J.R. Nowak, *Antysemityzm*, [w:] *Encyklopedia „Białych Plam”*, t. 1, red. A. Winiarczyk i in., Radom 2000, s. 176.

³⁷ J. Bazydło, F. Greniuk, *Antysemityzm...*, kol. 728.

³⁸ A. Klugman, *Żyd...*, s. 100.

³⁹ *Antysemityzm*, [w:] *Mały oxfordzki słownik historii świata w XX wieku*, red. P. Wiczorkiewicz, M. Urbański, Warszawa 1995, s. 19.

⁴⁰ Zob. A. Klugman, *Żyd...*, s. 108-110; J.T. Gross, *Strach. Antysemityzm w Polsce tuż po wojnie. Historia moralnej zapaści*, Kraków 2008, s. 245.

⁴¹ *Religia i Kultura...*, s. 11; zob. P. Kuncewicz, *Goj patrzy na Żyda. Dzieje braterstwa i nienawiści od Abrahama po współczesność*, Warszawa 2000, s. 290-291.

⁴² D. Grinberg, *Antysemityzm*, [w:] *Wielka encyklopedia PWN*, t. II..., kol. 154; J. Tazbir, *Protokoły mędrców Syjonu. Autentyk czy falsyfikat*, Warszawa 1992, s. 27 dodaje, iż „Z Protokołów wynikało, że sprawcami wszystkich przewrotów społecznych są Żydzi, spodziewający się na tej właśnie drodze dojść do panowania nad światem”.

tach 1903-1914) wyraził sprzeciw wobec aprobowanej przez papieża kampanii oczerniania żydów o mord rytualny⁴³ i stanął w ich obronie⁴⁴.

Papież Benedykt XV (pontyfikat w latach 1914-1922) na zakończenie audiencji 10.05.1917 r., którą uzyskał Nachum Sokołów (członek Egzekutywy Syjonistycznej), dotyczącej Palestyny jako narodowego ośrodka Żydów, powiedział: „wierzę, że będziemy dobrymi sąsiadami”⁴⁵. Dzięki tym papieskim słowom odrzucono nawarstwienia wielowiekowej tradycji stosunków katolicko-żydowskich i zaczęto patrzeć w przyszłość bez wrogich obciążeń⁴⁶.

W latach 1933-1945 prześladowania Żydów przyjęły niewyobrażalne rozmiary. Adolf Hitler⁴⁷ i Narodowosocjalistyczna Niemiecka Partia Robotników (NSDAP) propagowali ideologię rasistowską, zakładającą, iż Żydzi należą do „szkodliwej” rasy, którą należy zlikwidować⁴⁸. Hitlerowski nazizm, wykorzystując obfity arsenał antyżydowskich fobii, posługiwał się argumentacją rasistowską, a ideolodzy nazizmu uważali, iż religia – w tym wypadku: wyznanie mojżeszowe – stanowi o „żydowskiej rasie”⁴⁹. Ustawy norymberskie z 1935 r. uczyniły obywateli niemieckich pochodzenia żydowskiego obywatelami niższej kategorii⁵⁰. Drastycznym przejawem wrogości wobec Żydów z lat wojny⁵¹ był mord w Jedwabnem (1941)⁵². To, co hitlerowcy w sposób charakterystyczny dla siebie nazwali „ostatecznym rozwiązaniem kwestii żydowskiej”, nazwano Holocaustem (hebr. Shoah)⁵³.

Papieże Pius XI (pontyfikat w latach 1922-1939) i Pius XII (pontyfikat w latach 1939-1958) przygotowali dialog Kościoła z żydami, potępiając antysemityzm. Pius XI powiedział: „Antysemityzm jest nie do zaakceptowania. Jesteśmy duchowo Semitami”⁵⁴. Pius XII organizował pomoc prześladowanym Żydom w czasie II wojny światowej⁵⁵. Niejednokrotnie krytykował prześladowania, ale bez wyraźnego wymieniania morderstw dokonanych na Żydach. Sprzeciwiał się założeniu państwa Izrael, kiedy jednak powstało w 1948 r., chciał zapewnić status międzynarodowy Je-

⁴³ Zob. A. Klugman, *Żyd...*, s. 103-107.

⁴⁴ D.I. Kertzer, *Papieże a Żydzi. O roli Watykanu w rozwoju współczesnego antysemityzmu*, tłum. A. Nowakowska, Warszawa 2005, s. 271.

⁴⁵ M. Horoszewicz, *Przez dwa millenia...*, s. 189.

⁴⁶ Tamże.

⁴⁷ G. Sale, *Hitler, Stolica Apostolska i Żydzi. Dokumenty z tajnego archiwum watykańskiego odtajnione w 2004 r.*, tłum. Z. Kasprzyk, Kraków 2007, s. 7.

⁴⁸ *Co każdy powinien...*, s. 95.

⁴⁹ R.J. Weksler-Waszkinel, *Żydzi – chrześcijanie: Dwie pamięci*, www.forum-znak.org.pl/index.php?t=studia&id=82, 15.04.2008 r.

⁵⁰ *Co każdy powinien...*, s. 96.

⁵¹ G. Bernadelli, *Antysemityzm. Współczesne oblicze*, tłum. L. Rodziewicz-Doktór, Kraków 2007, s. 132-134 dodaje, iż sprawiedliwymi pośród narodów muzułmańskich, wyjątkowymi osobami, które ryzykowały własnym życiem, aby uratować Żydów, byli wyznawcy islamu, m.in. konsul Selahattin Ulkumen i Albańczyk Bekir Kokja.

⁵² J.T. Gross, *Strach...*, s. 21.

⁵³ N. Davies, *Europa: rozprawa historyka z historią*, tłum. E. Tabakowska, Kraków 2003, s. 1079; zob. P. Kuncewicz, *Goj patrzy na Żyda...*, s. 298-315.

⁵⁴ K.A. Parzych, *Dialog jako metoda ewangelizacji współczesnego świata według Jana Pawła II*, Olsztyn 2000, s. 215, przyp. 259; zob. H. Szlajfer, *Polacy – Żydzi: zderzenie stereotypów. Esej dla przyjaciół i innych*, Warszawa 2003, s. 33, przyp. 16.

⁵⁵ K.A. Parzych, *Dialog...*, s. 205.

rozolimie i innym świętym miejscom⁵⁶. Papież Jan Paweł II (pontyfikat w latach 1978-2005) podkreślał znaczenie encyklik Piusa XI *Mit brennender Sorge*⁵⁷ (*W palącej trosce* – 1937) i Piusa XII *Summi pontificatus* (*O najwyższym pontyfikacie* – 1939), które zawierają potępienie hitlerowskich teorii na temat nierówności ras ludzkich⁵⁸. Pius XII fundamentem swojego działania uczynił zasadę „bezstronności”⁵⁹. Powiedział: „Nic się nie traci, zachowując pokój. Wywołując wojnę można stracić wszystko”⁶⁰.

Podczas spotkania w Seelisbergu (Szwajcaria) w 1947 r. katolicy i żydzi ogłosili dokument, który nosi nazwę *10 punktów z Seelisbergu* albo *10 przykazań z Seelisbergu*⁶¹. Opracowali go wspólnie francuski historyk żydowskiego pochodzenia Jules Isaac⁶² (1877-1963) oraz filozof Jacques Maritain (1882-1973)⁶³. Podkreślano w nim konieczność współlistnienia religii, wskazano na wspólne korzenie chrześcijaństwa i judaizmu, przestrzegano przed traktowaniem żydów jako wrogów i jedynych winnych śmierci Jezusa⁶⁴. Chrześcijanie różnych wyznań zaprosili w nim Kościoły do przemyślenia elementów swojego przepowiadania i nauczania, które mogłyby mieć wpływ na propagowanie antysemityzmu⁶⁵.

Po wojnie antysemityzm⁶⁶ został początkowo potępiony przez opinię publiczną, m.in. przez Organizację Narodów Zjednoczonych, ale zaczął się odradzać, zwłaszcza w Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich (ZSRR), w następstwie posunięć Józefa Stalina i jego sukcesorów⁶⁷. Przykładem jest tzw. spisek lekarzy kremlofskich, jedna z największych prowokacji politycznych w ZSRR o antysemitycznym kontekście w latach 1952-1953. Jej głównym celem było rozpętanie powszechnego terroru i kolejne czystki w partii komunistycznej i strukturach państwowych ZSRR⁶⁸.

Papież Jan Paweł II wielokrotnie krytykował rasizm. Przykładem jest katecheza z 26.08.2001 r., wygłoszona przed modlitwą „Anioł Pański”. Papież wówczas po-

⁵⁶ B. Beier i in., *Kronika chrześcijaństwa*, tłum. E. Gola i in., Warszawa 1998, s. 406.

⁵⁷ Zob. G. Sale, *Hitler...*, s. 105-125.

⁵⁸ J. Moskwa, *Jan Paweł II. Autorytety*, Warszawa 2005, s. 227, przyp. 65.

⁵⁹ G. Sale, *Hitler...*, s. 157.

⁶⁰ Tamże, s. 158.

⁶¹ *Religia i Kultura...*, s. 12, przyp. 15; zob. J. Bagrowicz, *Nostra aetate – wyzwanie dla pedagogii chrześcijańskiej*, „Collectanea Theologica” 2006, nr 2, s. 11-12.

⁶² *Judaizm*, [w:] *Encyklopedia chrześcijaństwa...*, t. II, s. 313 dodaje, iż Isaac uniknął zagłady, a jego spotkanie z papieżem Janem XXIII stało się jednym z elementów, jakie wyznaczą kierunek Soboru Watykańskiego II odnośnie do przemyślenia związku między Kościołem katolickim a judaizmem.

⁶³ *Ja jestem Józef...*, s. 113.

⁶⁴ B. Beier i in., *Kronika...*, s. 406.

⁶⁵ *Judaizm*, [w:] *Encyklopedia chrześcijaństwa...*, t. II, s. 313.

⁶⁶ *Kościół katolicki w Polsce a walka z antysemityzmem. Wymiana doświadczeń amerykańskich i polskich. Materiały z konferencji w Centrum Kultury Żydowskiej, Kraków, 14 czerwca 2000 roku*, oprac. B.W. Oppenheim, Kraków 2000, s. 61-62 dodaje, iż dzisiejszy antysemityzm występuje w różnych wersjach: wersja *fizyczna*, *ND-cka*, *post-nazistowska*, *UB-cka*, *spiskowa*, *po-czcziwa*, *rasistowska*, *religijna*.

⁶⁷ *Antysemityzm*, [w:] *Mały oxfordzki słownik...*, s. 20.

⁶⁸ Zob. *Lekarzy sprawa*, [w:] tamże, s. 338-339.

wiedział: „Każde prawe sumienie musi zdecydowanie potępiać rasizm, gnieźdzący się w ludzkich sercach czy w jakimkolwiek środowisku. Niestety, przybiera on wciąż nowe postaci, obrażając i poniżając rodzinę ludzką. Rasizm to grzech, który stanowi wielką zniewagę Boga”⁶⁹. Na prośbę papieża Papieska Komisja „Iustitia et Pax” opublikowała 3.11.1988 r. dokument *Kościół wobec rasizmu. W trosce o pogłębienie braterstwa między ludźmi*⁷⁰. Komisja podkreśliła w 1989 r., iż „myśli rasistowskie i postawy rasistowskie są grzechem”, nazwała antysemityzm „najbardziej tragiczną formą ideologii rasistowskiej w naszym wieku”⁷¹. Jan Paweł II stwierdził, iż: „Kościół wie, że hitlerowska nienawiść do Żydów jest wymierzona bezpośrednio także przeciw Kościołowi”⁷². Wielokrotnie przeciwstawiał się antysemityzmowi i antyjudajzmowi.

Należy również wskazać na antysyjonizm traktowany jako odmiana antysemityzmu⁷³, oznaczający postawę wobec ideologii i praktyki syjonizmu⁷⁴, niekiedy prowadzącą do sprzeciwu wobec samego faktu istnienia państwa Izrael. Propagowany był przez działaczy różnych środowisk: anarchistycznych, komunistycznych, również żydowskich, które stanowiły większą część grup palestyńskich oraz arabskich nacjonalistów⁷⁵. We wspomnianym dokumencie *Kościół wobec rasizmu* czytamy: „Antysyjonizm [...] polega na kontestowaniu państwa Izrael i jego polityki – często służy za parawan dla antysemityzmu, karmi się nim i do niego podąża. Istnieją zresztą państwa, które utrudniają swobodną emigrację Żydów, uciekając się do prawnie nieuzasadnionych pretekstów i stosując różnego rodzaju obstrzeżenia”⁷⁶. Termin antysyjonizm stał się nowoczesną, postholocaustową wersją tradycyjnego antysemityzmu⁷⁷. Zdaniem antysyjonistów istnienie Izraela wzbudza podejrzenie, iż wszystkich Żydów w diasporze cechuje podwójna lojalność albo że są oni po prostu nielojalni wobec państw, w których mieszkają, gdyż patrzą na ich politykę pod kątem interesów Izraela⁷⁸.

Należy podkreślić, iż przełamywanie barier nieufności pomiędzy judaizmem⁷⁹ a Kościołem katolickim datuje się od czasów papieża Jana XXIII (pontyfikat w latach 1958-1963) i Soboru Watykańskiego II⁸⁰. Papież rozpoczął dialog z chrześcijanami innych wyznań, a odwiedzających go Żydów powitał: „Jestem Józefem, waszym bratem”⁸¹. Chciał w ten sposób nawiązać do biblijnego opowiadania o Józefie

⁶⁹ *Rasizm*, [w:] *Wielka Encyklopedia Jana Pawła II...*, t. V, s. 220.

⁷⁰ Treść tego dokumentu zob. „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 1999, nr 1/2, s. 5-9.

⁷¹ *Kościół katolicki w Polsce...*, s. 81.

⁷² R.J. Weksler-Waszkinel, *Żydzi – chrześcijaństwo...*

⁷³ *Co każdy powinien...*, s. 147.

⁷⁴ Zob. W. Tyloch, *Judaizm...*, s. 272-278.

⁷⁵ *Antysyjonizm*, www.syjonista.pl/antysyjonizm/20.11.2011.r.

⁷⁶ Zob. „L'Osservatore Romano” (wyd. pol.) 1999, nr 1/2, s. 5-9.

⁷⁷ P. Paziński, *Antysyjonizm*, http://www.midrasz.pl/2001/cz/cz01_2.htm/15.03.2008.r.

⁷⁸ Tamże.

⁷⁹ Zob. J. Eisenberg, *Judaizm*, tłum. I. Stapor, E. Wolańska, Warszawa 1999; D. Flusser, *Chrześcijaństwo religią żydowską. Esseńcyzy a chrześcijaństwo*, tłum. M. Wodnar, Warszawa 2003.

⁸⁰ K. Bukowski, *Religie świata wobec chrześcijaństwa*, Kraków 1999, s. 135.

⁸¹ B. McDowell, *Watykan od środka*, tłum. H. Andrzejewska, M. Biegańska-Maczyńska, b.m.w., 1991, s. 193.

egipskim, który z serdecznością przyjmował swoich braci⁸². Zmienił dwie modlitwy, z których jedna była obraźliwa dla Żydów, zaś druga dla muzułmanów⁸³. Z jego woli z katolickiej liturgii wielkopostnej usunięto uwłaczający zwrot: „módlmy się za wiarołomnych Żydów”⁸⁴. Ponadto w liturgii chrztu było inne, obiektywnie obraźliwe wyrażenie. Jeżeli katechumen wywodził się z hebrajskiej religii, celebrans miał wypowiedzieć wezwanie: „Wystrzegaj się żydowskiej wiarołomności”⁸⁵. W 1960 r. zdanie to zostało usunięte⁸⁶.

Na szczególną uwagę zasługuje dokument soborowy *Deklaracja o stosunku Kościoła do religii niechrześcijańskich Nostra aetate* z 28.10.1965 r. Jej pięć punktów ujmuje katolicką doktrynę o stosunku Kościoła katolickiego do religii niechrześcijańskich. W paragrafie 4. czytamy: „Kościół, który potępia wszelkie prześladowania przeciw jakimkolwiek ludziom zwrócone, pomnąc na wspólne z Żydami dziedzictwo, opłakuje – nie z pobudek politycznych, ale pod wpływem religijnej miłości ewangelicznej – akty nienawiści, prześladowania, przejawy antysemityzmu, które kiedykolwiek i przez kogokolwiek kierowane były przeciw Żydom”⁸⁷.

Deklaracja ta zapoczątkowała proces gruntownej reorientacji Kościoła katolickiego wobec Żydów i judaizmu, oznaczała wejście w erę dialogu międzyreligijnego i braterskiej współpracy, zachowując jednocześnie pełen szacunek dla tożsamości obu stron⁸⁸. Dzięki niej katolicy są zaangażowani w dialog z żydami, który ma podstawy teologiczne⁸⁹. Zawiera wskazania, które obejmują „szacunek względem własnego sumienia, odrzucenie wszelkich form nacisku i dyskryminacji religijnej, wolność wyznawania swojej wiary i dawania jej świadectwa oraz poszanowanie i uznanie dla wszystkich prawdziwych tradycji religijnych”⁹⁰.

⁸² P. Bortkiewicz i in., *Kościół XX wieku...*, s. 62.

⁸³ L. Accattoli, *Kiedy papież prosi o przebaczenie. Wszystkie „mea culpa” Jana Pawła II*, tłum. A. Dudzińska-Facca, Kraków 1999, s. 27.

⁸⁴ K. Bukowski, *Religie świata...*, s. 135; zob. M.C. Boys, S.S. Lee, *Christians and Jews in Dialogue: Learning in the Presence of the Other*, Woodstock 2006, s. 41; *Religie świata w dialogu*, red. U. Tworuszka, tłum. A. Wąs, Poznań 2010, s. 24 dodaje, iż obecnie tekst brzmi następująco: „Módlmy się za Żydów, do których przodków Pan Bóg przemawiał, aby pomógł im wzrastać w miłości ku Niemu i w wierności Jego przymierzu”.

⁸⁵ L. Accattoli, *Kiedy papież prosi o przebaczenie...*, s. 29, przyp. 17.

⁸⁶ Tamże.

⁸⁷ Treść tego dokumentu zob. *Sobór Watykański II. Konstytucje, dekrety, deklaracje. Tekst polski*, red. J. Groblicki, E. Florkowski, Poznań 1986, s. 516-532; zob. R.J. Weksler-Waszkinel, *Żydzi i judaizm w jubileuszowym rachunku sumienia*, „Forum Teologiczne” 2000, t. 1, s. 318; E. Sakowicz, *Jan Paweł II wobec Żydów i judaizmu*, [w:] *Jan Paweł II a religie świata*, red. J. Perszon, Toruń 2007, s. 163 dodaje, iż „W dialogu chrześcijan i Żydów intencje zaangażowanych stron są odmienne. Żydzi chcą wskazać światu ogrom zła, które wiąże się ze złożonym zjawiskiem antysemityzmu. Angażując się w dialog z chrześcijanami, nie są zasadniczo zainteresowani jego aspektem religijnym. W podejściu takim tkwi paradoks, który trudno jest «zrozumieć» chrześcijanom. Kościół katolicki z kolei wyraźnie rozgranicza postać dialogu realizującego się na płaszczyźnie politycznej od tej postaci, która spełnia się w sferze religijnej”.

⁸⁸ *Żydzi i judaizm we współczesnych badaniach polskich. Materiały z Konferencji Kraków 21-23 XI 1995*, red. K. Pilarczyk, Kraków 1997, s. 123.

⁸⁹ B.L. Sherwin, *Duchowe dziedzictwo Żydów polskich*, Warszawa 1995, s. 70.

⁹⁰ *Jan Paweł II i dialog międzyreligijny*, oprac. B.L. Sherwin, H. Kasimow, tłum. A. Nowak, Kraków 2001, s. 220, przyp. 6.

Podczas pontyfikatu papieża Pawła VI w latach 1963-1978 najtrudniejszym dialogiem był właśnie dialog z judaizmem. Relacje z tą religią komplikowały kwestie natury czysto politycznej. Brak uznania Izraela przez Watykan zwielokrotnił niechęć Izraela i Żydów do Stolicy Apostolskiej i katolicyzmu⁹¹. 10.01.1975 r. papież przyjął członków Komitetu Łącznikowego (utworzonego w 1971 r.) między Kościołem katolickim a Judaizmem Światowym z okazji ich czwartego spotkania. Mówił o podobieństwach pomiędzy dwiema religiami, o konieczności dialogu, jednak w swoim przemówieniu nie nawiązał do istnienia państwa Izrael, co wywołało szeroką kampanię krytyki w prasie izraelskiej i żydowskiej diaspory⁹².

Papież Jan Paweł II dostrzegał więzi, jakie łączą chrześcijaństwo z judaizmem, aktualność i nieprzemijalność judaizmu, mówił o konieczności wspólnych studiów, które służyłyby poznaniu, zbliżeniu, o korzeniach chrześcijaństwa, które znajdują się w judaizmie⁹³. Wierzył, iż Jezus jest Odkupicielem Żydów, stąd papieskie gesty otwartości i życzliwości wobec nich. Nauczał, iż wrogość między wyznawcami obu religii jest wielkim znakiem zgorszenia dla całego świata⁹⁴. W posynodalnej adhortacji apostolskiej (Rzym, 30.12.1988 r.) *Christifideles laici* papież stwierdził, iż: „Dialog między religiami ma pierwszorzędne znaczenie, gdyż wzbudza miłość i wzajemny szacunek; usuwa, a przynajmniej osłabia panujące pośród wyznawców różnych religii uprzedzenia, szerzy jedność i przyjaźń między narodami” (nr 35)⁹⁵.

Joseph kard. Ratzinger (papież Benedykt XVI, pontyfikat 2005-2013) podkreśla, iż Kościół katolicki pragnie przezwycięzać antyjudajizm i prowadzić konstruktywny dialog, którego celem jest wzajemne poznanie się i pojednanie⁹⁶. Zauważa, iż dialog katolicko-żydowski jest prowadzony na innej płaszczyźnie niż dialog z innymi religiami⁹⁷, ukazuje nie tylko ścisły związek, ale także jedność tych dwóch religii i zachęca: „Żydzi i chrześcijanie powinni zatem na drodze głębokiego, duchowego pojednania zaakceptować się wzajemnie i to nie dystansując się od swej wiary czy też wręcz się jej wyrzekając, lecz właśnie czerpiąc z samej jej głębi”⁹⁸. Niespełna dwa miesiące po wyborze 9.06.2005 r. przyjął delegację Międzynarodowego Komitetu Żydowskiego ds. Konsultacji Międzyreligijnych. Przypomniał m.in., iż Sobór Watykański II wezwał do pogłębienia wzajemnego zrozumienia i poszanowania między wyznawcami obu religii oraz wyraził ubolewanie za wszelkie przejawy nienawiści, prześladowań i antysemityzmu⁹⁹.

⁹¹ K. Sidor, *Wzgórze Watykańusa*, Warszawa 1985, s. 240.

⁹² Tamże, s. 244.

⁹³ K.A. Parzych, *Dialog...*, s. 217.

⁹⁴ E. Sakowicz, *Religioznawstwo. Przewodnik tematyczny*, Lublin 2005, s. 57, 60; K. Strzelecka, *Szalom*, Warszawa 1987, s. 204 dodaje, iż dialog katolicko-żydowski powinien istnieć tam, gdzie chodzi o wartości, które dotyczą człowieka.

⁹⁵ Tekst adhortacji zob. Jan Paweł II, *Posynodalna Adhortacja apostolska Christifideles laici Ojca Świętego Jana Pawła II o powołaniu i misji świeckich w Kościele i świecie dwadzieścia lat po Soborze Watykańskim II*, Watykan (1988), s. 3-187.

⁹⁶ J. Ratzinger, *Kościół. Pielgrzymująca wspólnota wiary*, Kraków 2005, s. 249.

⁹⁷ Tamże, s. 250.

⁹⁸ A. Michalik, „Czerpiąc z głębi swej wiary”. Kardynała Josepha Ratzingera spojrzenie na judaizm, „Forum Teologiczne” 2007, t. 8, s. 55, przyp. 51.

⁹⁹ T. Królak, *Benedykt, rok pierwszy*, „Tygodnik Powszechny” 2006, nr 16, s. 8.

Należy zgodzić się ze Stanisławem Gądeckim¹⁰⁰, iż „Dialog jako metoda wzajemnych kontaktów oznacza przede wszystkim wzajemny wysiłek zmierzający w kierunku lepszego obopólnego zrozumienia się. Jego warunkiem jest wzajemne poważne traktowanie się i respektowanie przekonań drugiej strony. Jego skutkiem powinno być nie tylko lepsze poznanie religii partnera, ale również – i to jeszcze bardziej – poznanie swojej własnej religii oraz jej roli w ogólnym planie zbawienia ludzkości”¹⁰¹.

Pomimo braku tolerancji i wzajemności dialogu, walk między wyznawcami religii monoteistycznych (np. wypraw krzyżowych), znane są też różne inicjatywy, które prowadziły do rozwoju dialogu międzyreligijnego. Osoby i instytucje zaangażowane w ten dialog sprzyjały pokojowej koegzystencji. Przełamywanie barier nieufności pomiędzy dwiema religiami datuje się od Soboru Watykańskiego II.

Dialog międzyreligijny powinien być pogłębiany w sferze społecznej i politycznej, ponieważ przyczynia się do budowania pokoju między religiami i narodami, służy budowie lepszego świata. Fundamentalnym warunkiem pokoju we współczesnym świecie jest właśnie dialog różnych religii. Religia to główne źródło społecznego zaangażowania na rzecz sprawiedliwości i pokoju, więc współpraca pomiędzy religiami powinna potwierdzić to w praktyce.

Summary

Catholic-Jewish discourse in the modern age

The purpose of this article is to present types of attitudes in the history of contacts the Catholic Church and Judaism. I have characterized Catholic-Jewish relations, both positive (e.g. important events and initiatives for interreligious dialogue) and negative (e.g. persecution of Jews by Christians).

I have indicated precursors of dialogue, who marked out a new perception of Judaism and showed a possibility of mutual living in harmony and understanding. In addition, I discussed the period of anti-Judaism, forms of anti-Semitism, anti-Zionism. The ground of anti-Semitism became political and economic conditions in the nineteenth century. Pope John Paul II called anti-Semitism a big sin of humanity, asking for forgiveness for Christians who were involved with these plagues.

The interreligious dialogue is now more needed than ever, it should become the primary issue for the world. The conflicts in the contemporary world force us to reflect on the dialogue as a necessary method of arranging international relations.

¹⁰⁰ Biskup pomocniczy gnieźnieński w latach 1992-2002, arcybiskup metropolita poznański od 2002 r., zastępca przewodniczącego Konferencji Episkopatu Polski od 2004 r., był m.in. przewodniczącym Komisji Episkopatu Polski ds. Dialogu z Judaizmem, a później Rady Episkopatu Polski ds. Dialogu Religijnego oraz członkiem Papieskiej Komisji ds. Religijnych Relacji z Żydami.

¹⁰¹ *Kościół katolicki o swoich korzeniach*, red. Polska Rada Chrześcijan i Żydów, Warszawa 1995, s. 5-6.